

वेद-पुराण एक अनुशीलन

— देवी प्रसाद लंसाल

अथर्व संहिताको मतानुसार यज्ञको उच्छिष्टबाट यजुर्वेदका साथ साथै ऋग्वेद, सामवेद, छन्दशास्त्र तथा पुराण उत्पन्न भए भन्ने पाइन्छ । (अथर्ववेद ११।७।२४) । शतपथ ब्राह्मणमा लेखेको छ पुराण वेदै हो । तेहीनै हो भनेर अध्वर्युहरू पुराण कीर्तन गर्दछन् । (शतपथ ब्राह्मण १।४।१।१३) । बृहदारण्यक र शतपथ ब्राह्मणमा लेखेको छ, “जस्तै कांचो दाउरा बाल्दा भिन्न भिन्न प्रकारका धुआँ निकलीरहन्छन् तसै हिसावले महाभूतका निःश्वासबाट ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, इतिहास पुराण विद्या, उपनिषद्, श्लोक, सूत्र, व्याख्यान आदि निक्लएका हुन् । यी सबै उसैका निःश्वास हुन् । (बृहदारण्यक २।४।१०) । शतपथ ब्राह्मण १।४।६।१०।६) । छान्दोग्योपनिषद्का मतबाट इतिहास र पुराण वेदसमूहमा पाँचौं वेद हुन् । (छान्दोग्योपनिषद् ७।१।१) । वैदिक-साहित्यमा लेखिएका पुराणका भ्रममा पर्न हुँदैन, किन कि यसको अभिप्राय वर्तमान समयमा उपलब्ध अठ्ठार पुराण संग छैन । वैदिक साहित्यमा जुन पुराणहरूको चर्चा गरिएका छन्, ती पुराणहरू आज-भोलि (१) उपलब्ध छैनन् । ती पुराणहरूको तेस समयका हिन्दूसमाजमा वेद बराबर नै आदर थियो । बृहदारण्यक र तेसैको शाङ्करभाष्यको अध्ययन गर्दा ज्ञान हुन्छ कि जसो-गरी विना यत्नले भगवान्बाट चार वेद प्रकट भए ठीक तसैगरी पुराण पनि प्रकट भएका हुन् । ऐतरेय ब्राह्मणकी उपक्रममा सायणाचार्यले आफ्नो भाष्यमा लेखेका छन्

कि “वेद अन्तर्गत देवासुरको युद्ध आदिको वर्णनलाई इतिहास भनिन्छ, पहिले यो असत् थियो, केही (२) थिएन, इत्यादि । जगतको प्रथम अवस्था देखि लिएर सृष्टि-क्रियाको वर्णनलाई पुराण भनिन्छ ।” बृहदारण्यकको भाष्यमा शाङ्कराचार्यले लेखेको छ कि, “ऊर्वाशी-पुरुखा आदिको संवाद स्वरूप ब्राह्मण भागलाई इतिहास भन्दछन्, पहिले असत् थियो इत्यादि, सृष्टि-प्रकरणलाई पुराण भन्दछन् ।” उपर्युक्त कथनबाट स्पष्ट हुन्छ कि सर्गादिको वर्णन पुराण कहलाउदथियो तथा ऐतिहासिक चाहि इतिहास कहलाउदथियो । (बृहदारण्यक भाष्य २।४।१०) । विष्णु, मत्स्य, ब्रह्माण्ड आदि महापुराणहरूमा पुराणको पाँच लक्षण लेखिएको छ । (१) सर्ग वा सृष्टि विज्ञान, (२) प्रतिसर्ग अर्थात् सृष्टि-विस्तार, लय तथा पुनः सृष्टि आरम्भ, (३) सृष्टिको पहिलो वंश-वंशी, (४) मन्वन्तर अर्थात् कुन कुन मनुको अधिकार कहिलेसम्म रह्यो र उक्त समयमा कस्ता कस्ता महत्वपूर्ण घटनाहरू घटे, (५) वंशानुचरित अर्थात् सूर्यवंशी र राजाहरूको संक्षिप्त वंश वर्णन । यही पाँच विषय पुराणहरूमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । उपर्युक्त पाँच लक्षण प्रक्षलित अठ्ठार पुराण र उपपुराणका निमित्त पनि लागू हुन्छन् । प्राचीन पुराणहरूमा केवल सृष्टि संबन्धी विषयको मात्र उल्लेख भएका थियो भन्ने कुरो पनि ठीक हो भन्ने प्रतीत हुँदैन । महाभारतको आदिपर्वमा शौनक भन्दछन् कि, “पुराणमा दिव्यकथाहरू र बुद्धिमान व्यक्तिको

हुरूका आदि वंशको वर्णन छ । पहिले तिम्रा पितासँग मैले यी कथाहरू सुनेको थिएँ ।” महाभारतको कथा सुनाउने उग्रश्रवाले भनेको छ कि, “पुराणहरूको आधारमा यथा-युक्त हे, महामुनि ! सर्व प्रथम म यस भार्गव वंशको वर्णन गर्दछु ।” भन्नाको तात्पर्य यो हो कि महाभारत भन्दा पहिले जे जस्ता पुराणहरू प्रचलित थिए, तिनी-हरूमा सृष्टिको वर्णनका अतिरिक्त, “दिव्य कथा र वंश-वर्णन” पनि विस्तार पूर्वक दिएको थियो । सम्भवतः प्राचीन पुराणहरूपनि त्यस्तै ऋषिप्रोक्त हुदाहुन्, जस्तै कि ब्राह्मण आरण्यक छन् । आज यो कुरा थाहा छैन कि प्राचीन पुराणकर्ता को थिए । मनुसंहिता, आश्वलावन गृह सूत्र र महाभारतका यत्र तत्रका वाक्यबाट यो निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ कि पुराण एउटा मात्र ग्रन्थ थिएन, धेरै नै हुँदा हुन् । सबैको संग्रह वा सबैको संहिताको नाम पुराण राखेको होला । शिवपुराण रेवामहात्म्य (१।२३।३०) । मत्स्यपुराण (५.३।३।७) । विष्णुपुराण (३।६।१६।३१) ब्रह्मपुराणको सृष्टि खण्डको पहिलो अध्याय । उपर्युक्त कथनको निमित्त निर्दिष्ट ग्रन्थहरू द्रष्टव्य छन् । वेदव्यासले वेदको विभाजन गरेपछि यो पाँचौं वेद अर्थात् पुराणको पनि संग्रह गरे ।

यसपछि पुराणार्थ विशारद भगवान् कृष्णद्वैपायनले आख्यान, उपाख्यान, गाथा र कल्पशुद्धिका साथसाथै पुराण संहिताको पनि रचना गरे भन्ने विष्णु पुराणमा लेखेको छ । व्यासका सूतजातिका लोमहर्षण नामका प्रसिद्ध शिष्य थिए । भगवान् कृष्णद्वैपायनले उक्त शिष्यलाई पुराण संहिता दिए । लोमहर्षणका छ शिष्यहरू थिए, ति शिष्यहरूको नाम यस प्रकार छ, सुमति, अग्निवर्चा, मित्रायु, शीशपायन, अकृतव्रण, र सार्वणि । यिनीहरूमध्ये कश्यप वंशका अकृतव्रण, सार्वणि र शीशपायन यी तीनले रोमहर्षणसँग पढेर मूल संहिताको आधारमा एक एक पुराणलेखे । उपर्युक्त चार संहिताको सारांश संग्रह गरेर पुराण संहिताको रचना गरेको हो । सबै पुराण भन्दा ब्रह्मपुराणलाई प्राचीन भनेको छ । पुराणका ज्ञाताहरूले पुराणको संख्या अट्टार निर्दिष्ट गरेका छन् ।

यस बाट स्पष्ट छल्कन्छ कि कृष्णद्वैपायनले स्वयं

अट्टारै पुराण लेखेका हैनन् । यो कुरा धेरै संभव छ कि पुराण संहिताका नामले उनले जे जति संग्रह गरेका थिए, त्यसमा यस प्रकारका अट्टार विभाग वा अट्टार खण्ड हुँदा हुन् । जसका आधारमा उनका शिष्य-हरूले अट्टार पुराणको रचना गरे होलान् । यिनै अट्टार पुराणको परिशिष्ट रूपमा अट्टार उपपुराणको पनि संकलन भएको देखिन्छ । उपर्युक्त कुराको पुष्टि पुराणहरूलाई मनोयोग पूर्वक पढनाले मात्र हुन्छ । विष्णु, मत्स्य, र ब्रह्माण्ड आदि पुराणका सृष्टि प्रक्रिया पढे पछि ज्ञान हुन्छ कि सबै पुराण-मा एउटै कुरा एकै विषय छन् । यहाँ तक कि एक एक श्लोक मिल्दछन् । कुनै पुराणमा दुई चार श्लोक कम र कुनैमा अधिक छन्, यति मात्र अन्तर पाइन्छ । उपर्युक्त पुराणहरूको मूल आधार एउटै हो, तेसै कारणले उक्त पुराणहरूमा अन्तर धेरै नै कम देखिन आएको भन्न सकिन्छ । यसबाट यही नै बुझिन्छ कि मूल कथाको विभिन्न संग्रह कर्ताहरूले प्रसंग अनुसार आफनो आफनो क्रम बाँधेका हुनु पर्दछ । कमीलाई पुराणर्गका निमित्त आफना रचनाहरू श्लोकवद्ध गरेर थपिदिए, त्यो पनि शुद्ध नियतले, पवित्र भावनाले कथा-प्रसङ्गको पूर्तिका निमित्त तथा संग्रहलाई रोचक पार्नका निमित्त मात्रले अरु कुनै कारण यसमा देखिदैन ।

एउटा पुराण संहितालाई अट्टार विभागमा विभा-जन गर्नको कारण शिष्य परंपराका अतिरिक्त अरु पनि कारण हुन सक्तछ । प्रत्येक पुराण वेग्ला वेग्लै अनु-शीलन गर्नाले हरएकको उद्देश्य-साधन-विशेष हो भन्ने कुरो यथार्थ ज्ञान हुन्छ । मूल विषय एउटै भएता पनि हरेक पुराणमा कुनै विशेष प्रसङ्गको विस्तार पूर्वक वर्णन गरिएको पाइन्छ । पुराणको उद्देश्य यसै विशेष प्रसङ्गमा निहित हुन्छ । यदि यसो हुदैन होत पञ्च-लक्षण युक्त एउटै महापुराण पर्याप्त हुने थियो । सम्भव छ कि मूल संहितामा उपर्युक्त विशेष उद्देश्यहरूको मूल थियो होला । परन्तु वर्तमान समयका पुराणहरूमा विभिन्न संप्रदायहरूको प्रभाव परेको देखिन्छ । ब्राह्म, शैव,

वैष्णव, भागवत आदि पुराणहरूका नामलेनै प्रतीत हुन्छ कि यी संप्रदाय विशेषका ग्रन्थ हुन्। यो कुरा इतिहासबाट निश्चित हुन सकेको छैन कि उपर्युक्त पुराणबाट नै संप्रदाय चलेका हुन् अथवा सम्प्रदाय पहिलेनै देखिए र उनिहरूले (२) आफ्नो आफ्नो संप्रदायको अनुकूल पुराणहरू व्यासज्यूका शिष्य परंपरा द्वारा निर्माण गराए। अथवा पछि-पछिका सम्प्रदायका अनुयायी (२) विद्वानहरूले आफ्नो संप्रदायको अनुकूल केहि (२) परिवर्तन तथा परिवर्द्धन गरे। यसमा कुनै संदेह छैन, किन कि पौराणिक साहित्य जैन तथा बौद्धधर्म फैलनु भन्दा धेरै समय पूर्वका हुन्, किनकि बौद्ध तथा जैन ग्रन्थहरूमा पौराणिक कथाहरू र शिव, ब्रह्मा आदि देवताहरूको नाम उल्लेख भएको पाइन्छ।

अवतारवाद पुराणको मुख्य अङ्ग हो। प्रायः सबै पुराणहरूमा अवतारको प्रसङ्ग दिइएको हुन्छ। शैवमत परिपोषक पुराणहरूमा भगवान् शङ्करका नाना अवतारका चर्चा छन्। यस्तै प्रकारका वैष्णव पुराणहरूमा विष्णुका अगणित अवतारहरूका उल्लेख पाइन्छन्। यस्तै अन्यान्य पुराणमा अन्यान्य देवता तथा देवीहरूको अवतारका संबन्धमा प्रशस्त लेखिएको पाइन्छ। तर उपर्युक्त उल्लेख निराधार भन्न सकिदैन। शतपथ ब्राह्मणमा (१।८।१। २-१०) मत्स्यावतारको चर्चा छ। तैत्तिरीय आरण्यकमा (१।२।३।१) र शतपथ ब्राह्मणमा (१।४।३।५) कूर्मावतारको चर्चा छ। तैत्तिरीय संहिता (१।१।३।५) र शतपथ ब्राह्मण (१।१।१।२।११) मा वराहअवतारको उल्लेख पाइन्छ। ऋक्संहिता (१।१।७) तथा शतपथ ब्राह्मण (१। २।५।१-७) मा वामनावतारको उल्लेख छ। ऐतरेय ब्राह्मणमा रामभार्गवको अवतारका संबन्धमा लेखिएको छ। छान्दोग्योपनिषद (३।१७ मा देवकी पुत्र कृष्णको तथा तैत्तिरीय आरण्यकमा (१०।१।६) वासुदेव श्रीकृष्णको अवतारका बारेमा उल्लेख छ। अधिकांश वैदिक ग्रन्थहरूका मतबाट थाहा हुन्छ कि कूर्म वराह आदि अवतारहरूको कथा जो लेखिएको छ त्यो ब्रह्माको अवतारको कथा हो। वैष्णव पुराणमा उपर्युक्त अवतारलाई विष्णुको

अवतार भन्दछन्। भविष्य आदि पुराण सौर पुराण हुन्। ती पुराणहरू मा सूर्यका अवतारहरूको वर्णन छ। मार्कण्डेय आदि शाक्त पुराणहरूमा देवीका अवतारहरूको वर्णन छ।

शिव, विष्णु, सूर्य, शक्ति, गणेश, आदि देवताहरूको वर्णन पुराणहरूमा प्रशस्त आएको छ। उपर्युक्त देवताका कथा तथा महात्म्यले पुराण भरिएका छन्। ऋक्संहिताको पहिलो मण्डलको सूक्त २२, ८५, ९०, १५४-१५६, १६४, १८६ औं सूक्तमा, द्वितीय मण्डलको प्रथम तथा २२ सौं सूक्तमा, तृतीय मण्डलको ६, ५४, ५५ सूक्तमा, चतुर्थ मण्डलको २, ३, १८ सूक्तमा तथा आठौं मण्डलको ८९ सूक्तमा र यस प्रकारका सयौं मन्त्र विष्णुका संबन्धमा छन्। सामवेद; यजुर्वेद तथा अथर्ववेदमा पनि विष्णुको महात्म्य सूचक मन्त्रहरूको अभाव छैन।

ऋक्संहितामा शङ्करको रुद्रनाम प्रसिद्ध छ। रुद्राध्यायमा संपूर्ण रुद्रकोनै स्तुति छ। यही रुद्राध्याय यजुर्वेदमा शतरुद्रिको (२) नामले प्रसिद्ध छ। चारैवेदमा रुद्रको स्तुति प्रशस्त पाइन्छ। वाजसनेय संहिताको शतरुद्रि (२) मा शिव, गिरीश, पशुपति, नीलग्रीव, शितिकण्ठ, भव, शर्व, महादेव आदि नाम छदै छन्। अथर्व संहितामा महादेव (९।७।७) र भव (६।९।३।१) पशुपति (९।२। २५) आदिनाम आएका छन्। मार्कण्डेय पुराणमा र विष्णुपुराणमा रुद्रको उत्पत्तिका वारेमा जस्तो वर्णन गरिएको छ तेस्तै वर्णन शतपथ ब्राह्मणमा (६।१।३।७-१९) तथा शांख्यायन ब्राह्मणमा (६।१।१-९) तेस्तै वर्णन गरिएको छ।

सूर्यको उपासनाका वारेमा पुराणहरूमा जुन वर्णन पाइन्छन् ती अत्यन्त प्राचीन हुन् भन्न सकिन्छ, किन कि चारै वेदमा सूर्यको स्तुति र मन्त्रहरू उपलब्ध छन्। सुप्रसिद्ध गायत्रीमन्त्र स्वयं सूर्यको स्तुतिको प्रसङ्गमा छ। आधुनिक शिक्षितहरू शिव, दुर्गाको नाम लिने विधिकै साधारणतया यी त अर्वाचीन देवी देवता

हुन् भन्ने कल्पना गर्न थाल्दछन्, तर शक्तिको उपासना नयाँ हैन । वाजसनेय संहितामा अम्बिका (३११७) र शिवा (१६।१) तलवकार उपनिषद्मा (३।११-१२।४।१-२) ब्रह्मविद्या स्वरूपिणी, उमा हैमवती र तीर्त्तरीय आरण्यकको दशौँ प्रपाठकमा कन्याकुमारी, कोत्यायनी, दुर्गा, इत्यादिको चर्चा छ । पुराण वेदका उपाङ्ग मानिएका छन् । दस्तुस्थिति यो छ कि वेदका मन्त्रहरूमा देवताहरूको स्तुति मात्र छन् । ब्राह्मणभागमा कही कही यज्ञादिको प्रसङ्गमा कथा पुराणको पनि संक्षेपमा उल्लेख गरेको छ । तर विस्तारपूर्वक कथा तथा उपाखानहरू हुनु आवश्यक थियो । यसै आवश्यकताको पूर्तिका निमित्त पुराणहरूको रचना भएको हुनु पर्दछ ।

ऋग्वेदको प्रथम मण्डलको २२ सौँ सूक्तको अर्थ स्पष्ट होओस भन्नाका निमित्त शतपथ ब्राह्मणमा (१।२।७।५) एउटा उपाख्यान दिइएको छ । तेस उपाख्यानको भाषान्तर यस प्रकारको छ ।

“देवता तथा असुर दुवै प्रजापतिका सन्तान हुन् । उनीहरूले (२) आपसमा ढगडा गरे, तेस कलहमा देवताहरूको पराजय भयो । विजयी (२) असुरहरूले विचार गरे कि यो पृथ्वी हाम्रो ही । असुरहरूले परम्परमा सल्लाह गरेर आपसमा पृथ्वी बाँड्छुन् गर्ने निश्चय गरे । असुरहरूले वृषभर्म लिएर पूर्व र पश्चिमको भूभाग नापेर बाँड्न लागे । यो खबर देवताहरूले सुनेर आपसमा छलफल गरे असुरहरूले नापि (२) गरेका ठाउँमा देवताहरू पुगे । यदि सारा पृथ्वी नापेर उनी (२)हरूले मात्र हात लिए भने हाम्रो के गति होला भन्ने विचारले, विष्णुलाई नेता बनाएर उक्त ठाउँमा गएर यस भागबण्डामा हामीलाई पनि अधिकारी बनाओ भने । असुरहरूले आवेशमा आएर भने कि विष्णुले जती (१) भूभाग ढाकन सक्तछन् तेती (१) जमीन हामी तिमि (२)हरूलाई दिन्छौँ भने । तेस समयमा दिव्य वामनको रूपमा गएका थिए ।

विष्णुको प्रभावमा विश्वस्त भएका देवताहरूले असुरहरूको अनाइको विरोध गरेनन् । देवताहरू कानैखुसि (२) गर्न लागे कि असुरहरूले हामीलाई केवल यज्ञ गर्न पुग्ने जमिन (२) मात्र दिए । देवताहरूले विष्णुलाई पूर्वदिशा पट्टी (१) राखेर छन्दले परिवेष्टित गरे । हे विष्णु तिमिलाई दक्षिण दिशामा गायत्री छन्दले, पश्चिम दिशामा त्रिष्टुप छन्दले, उत्तर दिशामा जगति छन्दले, परिवेष्टित गर्दछौँ । यसरी उनलाई चारै दिशामा छन्दले परिवेष्टित गरेर अग्निलाई पूर्वदिशातर्फ राखेर देवताहरू विष्णुको पूजा गर्दै हिंडन लागे । यस प्रकार परिश्रम गरेर देवताहरूले असुरहरूबाट समस्त पृथ्वी हात लगाए ।”

पौराणिकहरू पुराणमा उल्लिखित अधिकांश उपाख्यान रूपक हो भन्ने तथ्यलाई स्वीकार गर्दछन् । उपर्युक्त वैदिक प्रसङ्ग जो उद्धृत गरेको छ, तेही उपाख्यान वामन पुराणमा त्रिविक्रम नाम गरेका वामनावतारको प्रसङ्गमा विस्तार पूर्वक वर्णन गरिएको छ । वामन पुराणबाट भगवान्को धेरै पटक वामन अवतार भएको रहेछ भन्ने कुरो थाहा हुन्छ । त्रिविक्रम-नामक वामनावतारमा उनले धुन्धुनामक असुरलाई छलेर तीनै कदममा चौदह भुवनलाई आफ्नो अधिकारमा लिएका थिए । विशेषरूपमा कुनै आख्यायिकाको वर्णन गर्नु वेदको उद्देश्य हैन । वेदमा विशेष उद्देश्यले जुन कुरो संक्षेपमा वर्णन गरिएको हुन्छ, पुराणमा तेसैलाई विस्तार पूर्वक आख्यायिकाको रूपमा वर्णन गरिन्छ । पौराणिक कविहरूको हातमा जति सानो विषय आइपरे तापनि जन साधारणको कौतुहल उद्दीपन गर्नका निमित्त सानो विषयलाई बढाएर ठूली आख्यायिकाको रूपमा परिणत गराइएकोमा कुनै आश्चर्यको कुरो हुदैन । यी महान् आख्यायिकाहरूमा अनेक अवान्तर कथाहरूको समावेश हुनुमा पनि कुनै असम्भव छैन । यो पनि सम्भव छ कि वेदव्यासद्वारा संग्रह गरिएका साहित्य भन्दा

पहिले देखिनै परंपरागत दन्त्यकथाहरू चलेर आएका हुंदा हुन् । यी सबै उपाख्यानका इशारा जस्ता वेदमा देखिन्छन् । किन कि वेद उपाख्यान मूलक ग्रन्थ हैन । वेदका स्थल विशेषमा उदाहरण स्वरूप उपाख्यान पनि देखिन्छन् । वेदमा यत्र तत्र छरिएका ती उपाख्यानहरूलाई पुराणमा एकत्र गर्ने प्रयास भएको हो । यसै कारणले वेदमा भन्दा पुराणमा आख्यायिकाहरूको बाहुल्य तथा विस्तार देखिन्छ । वेदको एउटा सानो प्रसङ्ग पुराणमा विपुलकाय धारण गरेर आफू स्वतन्त्र रूपमा परिणत हुन्छ । यसैले हामी वेद तथा पुराणमा समान वैलक्षण्य देख्दछौं । यसै कुरालाई लिएर हामी शेष उक्त आख्यायिकालाई, अद्भूत उपाख्यान अथवा नितान्त आधुनिक भनेर परित्याग गर्दैनौं ।

पहिले पनि ईशारा गरिएको छ कि पुराणहरूमा संप्रदायको प्रभाव परेको देखिन्छ । यव द्वीपमा शैव धर्म मान्ने जो छन्, ती सबै शैव ब्राह्मण हुन् । शिव महात्म्य प्रकाशक ब्रह्माण्ड पुराणलाई तिनीहरू (२) अन्त्य गुह्य शास्त्र संक्षिप्त सुरक्षित राख्दछन् । ब्राह्मण भन्दा अतिरिक्त जातलाई उक्त ग्रन्थ देखाउँदैनन् । उनि(२)हरूलाई यो विश्वास छ कि ब्रह्माण्ड पुराण वाहेक अरु पुराण छैनन् । उनि (२)हरूलाई अरु सत्रपुराणहरूको अस्तित्वका बारेमा कुनै खबर छैन । वास्तविक कुरो यो हो कि पहिले का संप्रदाय वादि(२)हरूले अर्को संप्रदायका पुराण हेर्ने गरेका भए यवदीपका शैव ब्राह्मणहरूलाई पनि अरु सत्र पुराणको अस्तित्वका बारेमा अवश्यनै ज्ञान हुन्थ्यो । प्राचीन कालका संप्रदाय अथवा शाखाका पक्षपाति(२)हरू आफ्नो शाखा वा संप्रदायका शास्त्र मात्र जीवन भर अध्ययन गर्दथे र तदनुसार आचरण गर्थे । अरु शाखा वा संप्रदायका ग्रन्थहरू हेर्न रुचाउँदैन थिए । यसै कारणले गर्दा यवद्वीपमा अरु पुराण पुग्न सकेनन् । जस्ता हिसाबले विष्णु पुराणमा अरु पुराणहरूका नाम आदिमानै

दिइएको छ, तेस प्रकारको नामावलि ब्रह्माण्ड पुराणमा देखिँदैन । यो कुरा निःसन्देह भन्न सकिन्छ कि प्रत्येक पुराणमा शेष सत्र पुराणका नामावलि सबै पुराणहरूको रचना भैसकेको धेरै काल पछि समावेश गरिएको हो । स्कन्दपुराणको केशर खण्डमा स्पष्ट लेखेको छ कि अट्टार पुराण मध्ये दशपुराण शैव चार ब्राह्म दुई शाक्त दुई वैष्णव हुन् । यसै संबन्धमा शिवरहस्य खण्डान्तर्गत शाम्भव काण्डान्तर्गत स्कन्दपुराणमानै लेखेको छ, शिव, भविष्य, मार्कण्डेय, लिङ्ग वराह, स्कन्द, मात्स्य, कौर्म, वामन, र ब्रह्माण्ड यी दशपुराण शैव हुन् । उपर्युक्त समस्त पुराणको श्लोक संख्या तीन लाख छ । विष्णु श्री मद्भागवत, नारदीय तथा गरुड यी चारपुराण वैष्णव हुन्, यी पुराणले महिमा गाउँदछन् । ब्रह्म तथा पद्मपुराण ब्रह्माका पुराण हुन् । अग्निपुराण अग्निको र ब्रह्मवैवर्त पुराण सूर्यको महात्म्य गाउने हुनाले उक्त पुराण सौर पुराण हो । चारै वैष्णव पुराणमा महाशैव र विष्णुको साम्यता प्रतिपादित गरेको छ । तेस्ता छ तापनि ब्रह्मा आदि देवतालाई भन्दा विष्णुलाई नै महान् ठहराएको छ । ब्रह्मपुराणमा त्रिमूर्तिलाई समान भनेता पनि ब्रह्मालाई श्रेष्ठ मानेको छ र सूर्यलाई त्रिदेवतात्मक बताइएको छ । शिवपुराणका निर्माता शिवलाई ब्रह्मा तथा विष्णुका स्रष्टा मान्दछन् । वैष्णव पुराणका निर्माता विष्णुलाई शिव तथा ब्रह्माका स्रष्टा भन्दछन् । शाक्त पुराणकार भगवति(२)लाई ब्रह्मा, विष्णु, शिव तीनै देवताकी जनयित्री मान्दछन् । सौर सम्प्रदायकाले सूर्यलाईनै सबैका प्रसविता मानेका छन् ।

अट्टारै पुराणको मुख्य उद्देश्य यहीनै ज्ञात हुन्छ कि ब्रह्मा, विष्णु, शिव, सूर्य, गणेश तथा शक्तिको उपासनाको प्रचार होओस र यी पाँच मध्ये उपासक कुनै एउटा देवतालाई प्रधान मानोस र शेष चारलाई गौण । पुराण प्रतिपादनको समीकरण गर्नाले यो ज्ञात हुन्छ कि परमात्माका उपर्युक्त पाँचै भिन्न भिन्न सगुण

रूप मानिएका छन् । सृष्टिमा यिनिहरूको (२) कार्य-
विभाजन बेग्ला-बेग्लै छ । ब्रह्माको पूजा तथा उपासना
वर्तमान समयमा देखिँदैन, तर यहीनै ज्ञात हुन्छ कि
ब्रह्माको उपासनालाई गणेशको उपासनामा विलय गरि-
एको हो ।

पुराणका कथाहरूमा अनेक स्थल विशेषमा विभिन्न

भेद देखिन्छन् । यस्ता भेदलाई साधारणतया कल्प-
भेदको कारणले यसो हुन आएको हो भनेर पुराणका
ज्ञाताहरू सम्झाउँदछन् । परन्तु जहाँ पुराणहरूको
भनाइमा परस्पर विरोध देखिन्छन्, तेस्ता
ठाउँमा त कल्पभेद भन्दा अधिक उचित
र प्रवर्तक कारण सम्प्रदाय भेद नै बलियो
बुझिन्छ ।